

ARABESKY

Pojem „arabeska“

Z italského *rabesco*, *arabesco* = původně označení stylizovaného rostlinného dekoru, užívaného v architektuře helénské, římské a raně byzantinské doby a znovuoživeného ve výtvarném umění renesančním. Do literatury byl pojem arabesky přenesen v době romantismu.

Jedná se o žánrovou variantu povídky, vyznačující se jemnou fantazií, ironickým pojetím a výraznou pointou. Literární arabeska je značně volným a proměnlivým útvarem. Má nekomplikovaný, často fragmentární děj. V souladu s jejím výtvarným původem ji charakterizuje především tendence k drobnokresebné dekorativnosti. Motivy bývají voleny kontrastně, takže naznačují rozpor mezi subjektivními názory či pocity vypravěče a realitou situace, mezi fantazií a racionem jednajících subjektů, tragikou a humorem, sentimentem a ironií.

Arabeska se s postupem doby proměňovala v souladu s převládajícími estetickými kánony a literárními proudy preferovanými v odlišných kulturních prostředcích. Vznikla v kontextu pozdního sentimentalismu a romantismu jako jedna z reakcí na žánrový systém klasicismu. Označení poprvé použil F. Schlegel pro žánrově nevyhraněný prozaický útvar, pěstovaný zvláště mladší generací německých romantiků (Bretano).

V české literatuře figuruje arabeska od 40. let zhruba do konce 19. století a je spojována převážně s krátkou, kriticky zaměřenou prózou, konfrontující společenské kánony i konvence s přirozeným světem jednotlivce. V uvedeném významu užil názvu arabeska pro sentimentalistické, subjektivně a výchovně laděné prózy již J. K. Tyl (*Kusy mého srdce. Povídky, novely, obrazy, nástiny a arabesky* (1844)).

S konstituováním žánru v české literatuře je nejužěji spjato jméno J. Nerudy. Označení arabeska užívá autor pro charakterové (sociální, psychologické) studie soudobého člověka. Nerudova arabeska se často přiklání k volné formě jeho fejetonu. Autor rozčleňuje složitý celek předváděné skutečnosti prostřednictvím mnohostranných záběrů a různorodých detailů, nesourodé motivy kumuluje jako souřadné a hodnotově rovnocenné (*Z povídek měsíce, Měla gusto*). Současně však vytváří i typ kompozičně pevnější formy arabesky s výraznou pointou (*Blbý Jóna, Josef Harfenista*), jež bývá považována za předobraz jeho *Povídek malostranských*.

Nerudovy Arabesky

Charakteristickým rysem Nerudova souboru *Arabesky* je jeho žánrová rozmanitost. Jsou zde zastoupeny novelky, causerie, aforismy, povídky v dopisech, povídky psané formou zápisníku. Samo toto zjištění ukazuje, jak se v tomto souboru uplatňuje mnohostrannost. Jde o drobné útvary umožňující různými způsoby zachytit detail skutečnosti. Ještě zřetelněji je to vidět na tematické stránce těchto próz. Lze je dělit na sociální studie, jejichž tématem je tragika osudu sociálního vydědence (*Za půl hodiny, Měla gusto, Z notiční knihy novinkáře, Josef harfenista*), studie psychologické (*Blbý Jóna, Ty nemáš srdce, Erotomanie, Cassandra*) a třetí jako studie společenské (*Z paměti kočujícího herce, Pražská idyla, Páně Kobercovo ženění*).

Dobová kritika Nerudovi vytkla nepoetičnost jeho arabesek, zobrazujících temné stránky života, pro dobovou literaturu netypickou českou společnost.

Národ 15. 12. 1863

Dojem Arabesek na nás byl tím nemilejší, čím upřímnější je naše přesvědčení o krásném nadání spisovatelově. Více než kde jinde vystupuje v nich ona mánie, každou jemněji zvučící strunu přetrhnout, s jakýmsi démonickým zalíbením prorývati nejtemnější stránky života lidského ...

Kritická příloha *Národních Listů* 5. 2. 1864

Byli bychom si přáli, aby byl Neruda podal také něco z „vyšších vrstev“ společnosti malostranské, neschází ani na materiálu ani na barvách.

Kritikům především vadil vyhraněný sociální charakter povídek, potom i pravdivá psychologická kresba postav. Svět, zakrývající leskem konvence drsné a rušivé výběžky života, z nichž vysvítala jeho skutečná podstata, viděl v *Arabeskách* jen dráždění blahobytného čtenáře „temnými“ stránkami života, které pro něho byly „nepodstatné“.

V následných studiích, monografiích či literárněvědných syntézách byly *Arabesky* převážně chápány jako přípravný stupeň, přechod k *Povídkám malostranským*, které byly samozřejmě umělecky hodnoceny mnohem výše. Příznačná je v tomto duchu zdařilá monografie F. V. Krejčího *Jan Neruda* (1902) v níž autor píše:

Celkový ráz této knihy Arabesek je tedy ještě přechodný. Neruda jakožto humorista a realista je tu teprv naznačen, zdaleka však ještě

nevypracován a z velké části jsou práce tyto do povídkové prózy přeloženými žánry ze Hřbitovního kvítí a baladami z Knih veršů (Krejčí, F. V. 1902: 77).

Ambivalentní postoj můžeme spatřit v monografii A. Nováka *Jan Neruda* (vydána poprvé r. 1910). Novák nejdříve kriticky hodnotí žurnalisticky plytký dějový tok *Arabesek*, mnohdy pouhé přenesení skic na plátno bez kompozice, bez jednotné perspektivy, bez celistvé logiky – hovoří o mozaikovitě metodě. Neruda je dle A. Nováka v těchto případech *nejvěrnějším epigonem prózy mladoněmecké*. Na druhou stranu však u arabesek oceňuje některé postavy s typickou vnitřní tragikou či některé příběhy, v nichž *proudí věčné vlny lidského života*.

Důležitým mezníkem pro revizi pohledu na Nerudovy *Arabesky* se stala studie A. Hamana „Nerudovy Arabesky ve vývoji české prózy šedesátých let“ (*Česká literatura*, r. 8, 1960). Autor na jejím počátku konstatuje, že v *dosavadních hodnoceních byly však Arabesky chápány převážně jen jako přípravný stupeň k Povídkám malostranským*“ (s. 299). Toto dokládá citacemi z vybraných literárněvědných příruček či studií (F. Vodička: Poznání skutečnosti v Povídkách malostranských; *Slovo a slovesnost* 1951; K. Sezima: recenze vydání *Arabesek* v sebraných spisech Jana Nerudy (*Lumír* 1921)).

Zároveň Haman konstatuje, že na zatemnění významu *Arabesek* v kontextu dobového literárního dění měl vliv i Šaldův soud z jeho poslední velké nerudovské studie:

Je mně tvar povýtce negativní, rozkladný. Neruda rozleptává dva mohutné a krásné útvary větné, které svořili jeho dva předchůdci Palacký a Mácha ... Vedle těchto útvarů velké dokonalosti působí na mne próza Nerudova nejednou dojmem hromádky šterku. Není epická, není tvárná, není stavebná ... (Duše a dílo 1937, 122)

Haman se snaží o prokázání důležitosti vlivu *Arabesek* pro růst básnickovy osobnosti, ale i v celkovém vývoji literatury zmíněného období. Zasaduje tento soubor do kontextu dobové české literatury a na rozborech jednotlivých plánů daných textů dokazuje, že *Arabesky* znamenaly výrazně nesmířlivý postoj k tehdejší produkci kratších žánrových útvarů (studii potom přepracuje a rozšíří v monografii *Neruda prozaik*; 1968). Běžná, tradičně romantická novela z aristokratického nebo maloměšťanského prostředí, vměstnávající život do ustálených sujetových schémat, nestačila dle Hamana postihnout složitost životní situace. Konflikty v ní probíhaly většinou v rovině povrchně chápaného milostného citu. Tento běžný typ novely, omezený na několik variací, byl koncem 50. let pocíťován již jako klišé. Svědčí o tom i množící se dobové parodie. Sám Neruda upozorňoval na nebezpečí této produkce.

Hlavní nedostatek viděl především v slabé psychologické motivaci postav – čili jinými slovy v tom, že nepostihují skutečnou psychiku moderního člověka, v čemž viděl klíč k pravdivému zobrazení skutečnosti. Jinými slovy: poznat životní pravdu lze, pokud se složitá spleť skutečnosti rozloží na jednotlivosti pojaté jako součást celku. A právě mnohostranný pohled na tyto jednotlivosti přiděluje dle Hamana *Arabeskám* nový, kvalitativní stupeň v zobrazení člověka své doby. Postavy Nerudových *Arabesek* jsou lidé přirozeného citu a jasného rozumu, nezastíraného ani netlumeného společenskými ohledy (cynismus). Neruda v jejich charakteru dokázal průkopnický a mistrně mísit dobré i zlé, vznešené i nízké. Jsou to postavy, které se svým sociálním postavením či fyzickými vlastnostmi dostávají do rozporu s „normálním“, konvenčním životem, a tento kontrast je příčinou jejich životní tragédie. Z druhé strany pak tento kontrast ukazuje zřůdnost obyčejného života. V romantické novele byla pozornost soustředěna především na děj, složitě zauzlený a odvíjející se v překvapivých zvratech a dramatických konfliktech. Ideová tendence a smysl díla byl vyjádřen především řešením těchto konfliktů. Postavy byly většinou omezeny na pouhé nositele dějové linie, pojaty vnějškově (důkazem vnějškovosti byly např. prostředky, jimiž autoři vyjadřovali vnitřní citový stav postav: byly to pouze fyzické efekty – „dmuť ňader“, zčervenání, blednutí, mdlob), bez snahy o odstupňování nebo individualizaci. Tato vlastnost romantické novely byla pak hlavní formální příčinou, proč nebyla schopna reagovat na nové úkoly, především na postižení psychologické složitosti moderního člověka. Sujetové pojetí prozaické formy vedlo k tomu, že tato próza vystačila s několika schématy postav, o něž se opírala složitá konstrukce vnějškového děje. Stručně řečeno, postavy sloužily ději místo naopak. Tak romantická novela ustrnula v obměňování sujetů a začala se vzdalovat realitě. Ta žila již jinou problematikou, ke které neměla tato konvenční próza co říci, a když, tedy jen na okraji.

Na konci studie Haman vytváří zcela nové místo pro *Arabesky*. Chápe je nejen jako významný tvůrčí čin české prózy přelomu 50. a 60. let, ale především jako mezník, od něhož můžeme datovat moderní českou prózu.

Použitá literatura:

Haman, A. Nerudovy Arabesky ve vývoji české prózy šedesátých let. *Česká literatura* 8, 1960, s. 298–318.

Haman, A. *Neruda prozaik*. Praha: Odeon, 1968.

Křivánek, V. *Jan Neruda*. Praha: Horizont, 1983.

Mocná, D. – Peterka, J. *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha – Litomyšl: Paseka, 2004.